

TEŠANJSKI VAKUFI (s posebnim osvrtom na novčane vakufe)

Uloga vakufa u postanku i urbanom razvitku naših gradova, posebno u 16. i 17. stoljeću, već je u značajnoj mjeri aktuelizirana u literaturi. Pri tome se uglavnom ukazivalo na različite vakufske nekretnine. U drugom planu, vrlo često ostajali su novčani vakufi, koji su produžavali i održavali život i funkcije mnogih zadužbina, bilo da su osigurani od utemeljitelja pojedinih zadužbina ili drugih lica koja su željela ojačati funkcije ili sam vakuf. Zavještanje gotovine posebno je važno za manje zadužbine čiji vakifi nisu mogli osigurati sredstva za neke funkcije za koje se vremenom ukazivala potreba ili pak podići objekte iz čijih prihoda bi se vakuf finansirao.

Iscrpne podatke o vakufskim dobrima na području Tešnja u više navrata dao je Adem Handžić. Premda su ta istraživanja bila fokusirana na vakufe Gazi Husrev-bega, u njima je prezentirano i mnogo drugih dragocjenih informacija o samom gradu ili širem području.¹ U pregledu islamskih kulturno-historijskih spomenika u Bosni, isti autor je obradio džamije i mesdžide u gradu Tešnju.² Njegova istraživanja, kao fundamentalna, poslužila su kasnijim istraživačima da kroz različita pitanja, u drugim kontekstima, daju nove interpretacije i obogate ranije postignute rezultate nekim novim podacima.³ I pored respektabilnih postignuća u istraživanju prošlosti toga kraja, historijski izvori nude nove mogućnosti obogaćivanja spoznaja te vrste. Neke vakufe, uprkos navedenim rezultatima, historijska literatura još uvijek nije

1 Adem Handžić, „Gazi Husrev-begovi vakufi u Tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, II-III, Sarajevo, 1974., 161-174; Isti; „Husrev-begov vakuf na prelazu iz XVI u XVII stoljeće“, *Anali GHb*, IX-X, Sarajevo, 1983., 207-217; Isti; „Dokumenat o prvom službenom popisu Husrev-begova vakufa iz 1604. godine“, *Anali GHb*, XV-XVI, Sarajevo, 1990., 3-18. Navedeni radovi u: Adem Handžić, *Studije o Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul 1994., IRCICA, Istanbul, 1994., 161-205.

2 Adem Handžić, *A Survey of Islamic Cultural Monuments Until the End of the 19th Century in Bosnia*, IRCICA, Istanbul 1996., 38-41.

3 Almir Fatić, *Tešanjaska oaza islamske duhovnosti: pregled islamske duhovnosti tešanjskog kraja*, Tešanj, 2005.; Mirza Hasan Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja 1461.-1878.*, Tešanj, 2006.

registrirala. Na osnovu novih izvornih pokazatelja moguće je preciznije definirati vrijeme nastanka pojedinih islamskih kulturno-historijskih spomenika i time poboljšati ili pak riješiti neke dileme još uvijek prisutne u literaturi. Posebno je važno ukazati na sredstva u gotovini, njihov značaj u održavanju tih zadužbina, kao i na ukupni značaj u društvenom životu.⁴ Korištenjem gotovine vakufa postizan je dvojak efekat. Prvo, stimulirana je gradska privreda i drugo, vrlo važno, osigurana su sredstva za podmirivanje značajnog dijela rashoda vakufa, odnosno njihovo neometano funkcioniranje.

1. ZADUŽBINE NASTALE U 16. STOLJEĆU

1. 1. Džamija Selima I i njen vakuf

U odnosu na mnoge gradove u Bosni, osmanska vlast u Tešnju uspostavljena je relativno kasno, tek prvih decenija (1512. ili 1520. godine) 16. stoljeća. Odmah poslije toga podignuta je i prva džamija, džamija sultana **Selima I (1512-1520)** koja se nalazila u samoj tvrđavi, i to njenom središnjem dijelu. Kako je izvori, posebno u drugoj polovini 16. stoljeća ne spominju, to se njeno postojanje ponekad dovodilo u pitanje. No, treba imati na umu da se u tvrđavama nije uvijek radilo o većim objektima građenim namjenski, nego često o adaptiranim objektima, čija veličina je ovisila o brojnom stanju posade, ali i kasnijoj namjeni. Drugo, to nisu nužno objekti od čvrstih materijala koji bi bili dugotrajni, čije postojanje bi se arheološki moglo lahko potvrditi, bez obzira što je riječ o carskoj džamiji. Navest ćemo primjer tvrđave Skradin, čija džamija je bila sagrađena od drveta. Brzo je dotrajala da se u njoj „za vrijeme kiše“ nije mogla obavljati molitva, te je 1543. godine upućena molba da se džamija gradi od kamena. Međutim taj zahtjev nije realiziran sve do 1566. godine, dakle više od dvije decenije od upućivanja molbe. Predračun za zidove iznosio je ne baš visokih 15000 akči. Iako je bila donesena odluka i izdata naredba da se to finansira iz prihoda skele Šibenika i Skradina, dokumenti pokazuju da nije realizirana do 1566. godine.⁵ Dakle, ni u Tešnju džamija nije morala biti od čvrstog materijala. I pretpostavka Đoke Mazalića ukazuje da je džamija, ukoliko je u kompleksu tvrđave postojala, morala je biti drvena.⁶ Kako u Tešnju, barem koliko je to

4 O značaju vakufa kao kreditne ustanove opširnije u: Avdo Sućeska, Vakufski krediti u Sarajevu, u svjetlu sidžila sarajevskog kadije iz godina 1564./66., *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, II*, Sarajevo, 1954., 343-378.

5 MD, 139, 261-2.

6 Đoko Mazalić, „Tešanj“ *Glasnik Zemaljskog muzeja*, NS, VIII, Sarajevo, 1953., 298-299.

izvorima dokumentirano, posada u prvim decenijama osmanske uprave nije bila brojna, najviše do četrdeset posadnika, to i spomenuta džamija vjerovatno nije bila prostrana. Bez obzira na povremene sumnje, postoji sasvim dovoljno dokaza koji svjedoče njeno postojanje i funkcioniranje. Izvori je izričito spominju kao „džamiju unutar tvrđave“ bez drugih pojedinosti. Iz tog spomena već se vidi da joj je neophodna popravka krova.⁷ U Tešnju se, dakle, nije radilo o većem objektu niti je za tim bilo potrebe. Njena prvobitna funkcija bila je zadovoljiti potrebe posade i mjesnog stanovništva kojega, barem u prvim godinama, nije bilo mnogo. Tako da je i sa skromnijim gabaritima u potpunosti mogla udovoljiti vojnim i civilnim potrebama. Kao carska džamija ona nije nastala kao vakufska zadužbina, nego iz državnih sredstava. Iz državnih sredstava finansirane su i njene službe tokom 16. stoljeća. U početku imam je primao plaću iz centralne državne blagajne, i to 5 akči dnevno (godišnje 1800), dok je kasnije i imam te džamije dobio timar kao i ostali posadnici u tvrđavi. Sredinom 16. stoljeća imamsku službu u Sultan-Selimovoj džamiji vršio je Mustafa uz nadoknadu od 1400 akči godišnje. Krajem toga stoljeća (u drugoj polovini augusta 1597. godine) u Tešnju se spominju dva imama, Hasan-efendija i šejh Mahmud-efendija.⁸ Niti za jednog nije izričito naglašeno u kojoj džamiji obavlja dužnost. Čini se izvjesnijim da bi Hasan-efendija mogao biti imam Sultan-Selimove džamije.

Druga pretpostavka od koje je ovisio broj i veličina sakralnih objekata jeste određen broj muslimana koji bi se koristili tim dobrima. Iako se već od samog početka osmanske uprave Tešanj razvijao kao pretežno muslimanski grad, broj muslimanskih domaćinstava u prvim decenijama osmanske vladavine bio je veoma mali i nije dostizao četrdeset domova.⁹ Tek početkom druge polovine 16. stoljeća broj muslimana značajnije je porastao. Tešanj je tada imao 152 muslimanska i 7 nemuslimanskih domaćinstava. Važno je istaći da je većina tog stanovništva doseljena s područja Zenice. Dio potječe i iz drugih mjesta, kao, npr., iz Visokog. U Tešanj su naseljavani i muslimani i nemuslimani. Dakle, do sredine 16. stoljeća, postojeća džamija mogla je u potpunosti zadovoljavati potrebe muslimanskog stanovništva grada, pa i uže okolice. I pored toga, barem za osnovne potrebe, obavljanje pet dnevnih namaza, u prvoj polovini 16. stoljeća podignut je još jedan manji sakralni objekat, mesdžid, dok je spomenuta džamija u tvrđavi i dalje služila za bajrame i džume.

7 MAD, 15730.

8 MAD, 15730.

9 TD, 211.

Kasniji izvori ukazuju da je, iako sultanska, i ova džamija stekla neka vakufska sredstva u gotovini. Ovakav vid vakufljenja u slučaju Sultan-Mehmedove džamije u Travniku na sudu je osporen i vakufljenje proglašeno pravno neutemeljenim, te poništeno. Vakuf Sultan Selimove džamije u Tešnju iznosio je skromnih 3400 akči.¹⁰ Budući da ga raniji izvori ne registriraju, vjerovatno je vakufljenje izvršeno negdje u prvoj polovini 17. stoljeća. Ime vakifa kao i namjena novca nisu poznati. Podaci o ovoj džamiji u kasnijem razdoblju još su rjeđi. Za sada doznajemo za još jednu ličnost koja je u 18. stoljeću obavljala imamsku službu u toj džamiji. Godine 1755. bio je to stanoviti **Mustafa-efendija, sin Jusuf-efendije**¹¹ Iz konteksta u kojemu je spomenut, navedeni nije bio samo imam džamije, nego i muderris neke od medresa u Tešnju. Ovaj podatak vrlo je interesantan i vrijedan iz još jednog razloga. On izrijeком potvrđuje mjesto džamije: „...*imam Sultan-Selimove džamije u tešanjskoj tvrđavi*“. Dakle, potvrđuje njen lokalitet, ali otvara i još neke druge mogućnosti. Budući da su mnoge službe, posebno one vojnog karaktera, bile nasljedne, a služba u Sultan-Selimovoj džamiji to jeste, tako ju je Mustafa naslijedio od svoga oca Jusuf efendije. Manja je vjerovatnoća da je mogao naslijediti položaj muderrisa jer je za dobijanje te pozicije ipak bilo nužno ispuniti znatno više pretpostavki. Do konkretnije potvrde nekim drugim izvorom to ostaje samo radna hipoteza koju treba čvršće argumentirati.

1. 2. Mesdžid i vakuf Sufi Oruča

Prvi objekat nastao privatnom inicijativom kao zadužbina u Tešnju predstavlja jedan mesdžid podignut između 1530. i 1540. godine od strane Sufi Oruča. Izvori ga, međutim, spominju veoma kasno, tek 1604. godine. To je dalo povoda nekim novim interpretacijama i spekulacijama o vremenu podizanja ovoga mesdžida i životu njegovog osnivača.¹² Vrijeme života Sufi Oruča daje čvrst osnov za potvrdu da je sagrađen između 1530-1540. godine.

Naime, izvori iz 1540. godine govore da njegov osnivač nije više među živima. Čifluk, čija oporeziva suma iznosi 350 akči, do 1540. godine već je u posjedu Ferhad-bega, sina Iskender-subaše, budućeg tešanjskog vakifa. Deceniju ranije spomenuti Sufi Oruč imao je znatno manji čifluk čija je

10 Osman Sokolović, „Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća“, *Novi Behar*, god. VII, (1933.-34.) br. 8-10, , Sarajevo, 1934., 126-127.

11 Alija Bejtić, „Prosvjetne prilike u Novom Šcheru polovicom osamnaestog stoljeća“, *El-Hidaje VII*, (1943.-1944.), 132.

12 M. H. Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja*, 49-50.

oporezivost iznosila svega 140 akči.¹³ On je očito kasnije proširen kupovinom jer je riječ o imućnijem licu koje ima sredstva i za podizanje zadužbina. Iz kasnijih izvora vidi se da su tom čifluku pripadale Gornje Ularice, Sivša, Gojakovac i Prusika(?).¹⁴ To pokazuje da je materijalni položaj spomenutog Oruča znatno popravljen, te je mogao podići spomenuti mesdžid. O spomenutom nema više podataka koji bi upotpunili njegov životopis i dali odgovor na pitanje ko je on bio. Ipak, prefiks „sufi“ ukazuje da je pripadao nekom derviškom redu, no nije poznato kojem. Zanimljivo je da ovaj mesdžid izvori ne dokumentiraju do kraja 16. stoljeća, iz čega su proistjecale naprijed istaknute sumnje čak i kontradiktorna tumačenja.¹⁵ On se prvi put spominje 1604. godine. Iz tog izvora vidimo da se oko mesdžida formirala nova mahala nazvana po spomenutom mesdžidu, *...nova mahala mesdžida Sufi Oruča*.¹⁶ Formiranje nove mahale ne znači nužno i tek podignuti mesdžid.

Do tada se ne zna ništa ni o službenicima ove zadužbine. Službu imama u spomenutom mesdžidu obavljao je Hasan, sin Mustafin, a mujezin Muhjidin, sin Nesuha. Obje ove službe, imamska i mujezinska, finansirane su iz vakufskih sredstava samog mesdžida. Osim podatka, da glavnica vakufa iznosi 20000 akči, drugih pojedinosti nema. Finansiranje je vršeno iz prihoda ostvarenih davanjem glavnice pod murabehu, koji se kretao oko 10-11%. Uobičajeni navodi o sumi koja pripada imamu i mujezinu, u ovom slučaju su izostali, kao i to da li su iz tih sredstava finansirane još neke službe mesdžida. Ništa manje nije zagonetna ni njegova kasnija sudbina, jer ga dostupni i poznati izvori posljednji put registriraju samo još 1640. godine. Vjerovatno je stradao u napadu Eugena Savojskog, krajem 17. stoljeća, a na njegovom mjestu podignuta je jedna od džamija. U narednim decenijama glavnica ovog vakufa porasla je za više od 50%, i do 1640. godine iznosila je 31000 akči.¹⁷ Nema indicija da li je ovo povećanje rezultat dobrog poslovanja vakufa ili novog uvakufljavanja. U svakom slučaju govori da je, bez obzira na način tog povećanja, vakuf bio stabilan i da je dobro poslovao.

13 MD, 540.

14 TD, 212.

15 M. H. Čeman, *Urbana antropologija Tešnja*, 49-50.

16 *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, III*, prevela: Amina Kupusović, Sarajevo, 2000., 362-363.

17 O. A. Sokolović, „Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća“, 126-127; Isti: „Tešanj prije tri stoljeća“, *Narodna uzdanica, Kalendar za 1942.*, Godina X, Sarajevo, 1941., 168.

1. 3. Džamija i vakuf Ferhad-bega

Najzaslužnije ime za razvitak samoga Tešnja bez sumnje je **Ferhad-beg**, ličnost poznata prvenstveno po izgradnji džamije. Džamija je, međutim, tek jedan u nizu značajnih objekata što ih je podigao ovaj vakif. Bilo je poznato da je „Ferhad beg sin Iskender-subaše“ kako se u izvorima moglo susresti njegovo ime. Uglavnom je bio poznat kao posjednik većeg broja čifluka u Bosanskom sandžaku. Službu je započeo kao timarnik sa 6754 akče 1516. godine, a već 1530. taj iznos značajno je povećan na 16039 akči. Do 1540. godine Ferhad-beg je dospio u red zaima, sa zeametom od 23199 akči.¹⁸ To je ono što se zna iz njegove vojne karijere. Ona je i dalje bila u usponu jer mu je omogućila da u Tešnju ostavi vakuf koji ga svrstava u najzaslužnije pojedince za urbani razvitak grada. Može se reći da je zahvaljujući njemu i zadužbinama koje je podigao Tešanj ispunio uvjete za stjecanje statusa kasabe.

Pronalazak vakufname u jednoj medžmui, značajno je obogatio saznanja o porijeklu Ferhad-bega i njegovim zadužbinama. Na margini spomenute vakufname stajala je bilješka tešanskog kadije, prepisivača vakufname „*Sultan-Sulejman Gâzi-hân – pâdişahın uhîti oğlu idi*“, „bio je sin sestre Sulejmana Gazi-hana“.¹⁹ Dakle, sestrić sultana Sulejmana i tetič Gazi Husrev-bega.²⁰ Rodbinska povezanost sa Gazi Husrev-begom sigurno ga je dovela u Tešanj u kojem je vjerovatno obavljao neku funkciju na Gazi Husrev-begovom vakufu.

Važno je da je spomenuti kadija u prijepis vakufname unio i zabilješku: „*Ovaj prijepis prenesen je iz originala bez ikakvih dodavanja i ispuštanja. Prepisao ga je siromah Abdulkерim, kadija u Tešnju (1)255 (1839/40), bilo mu oprošteno.*“ Nažalost, drugih potrebnih podataka nemamo. Bilo bi vrlo značajno da je spomenuti kadija naveo izvor iz kojega je prepisao spomenutu vakufnamu. Očito je postojao prijepis jer se u nekim izvorima 18. stoljeća navodi da je vakufnama prilikom napada Savojskog stradala.²¹ Bez obzira na to nema razloga sumnjati u originalnost i ispravnost teksta, posebno što je prepisivan od strane lica zaduženog za praćenje zakonitosti.

Gazi Ferhad-begov vakuf sastojao se od nekretnina, objekata i zemljišta te gotovine koju je dotični ostavio. Od objekata uvakufio je: džamiju, mekteb, *han* (kuća za putnike), mlinove s dva žrvnja, 32 dućana, dva vrta,

18 TD, 56, 157, 201.

19 Muhamed Ždralović, „Medžmua Abdulkерima tešanskog kadije iz XIX stoljeća“ *Anali GHb*, V-VI, 1978., 168.

20 Isto, str. 168.

21 NUBiH, RS, 832, 87.

„kuću sa dva komada zemlje blizu Usore“.²² U kasnijim izvorima „obje kuće“ se nazivaju karavan-saraj. Od zemljišta uvakufio je jednu parcelu u selu Tugavići, a drugu pored hana na Usori, zatim čifluk u Jablanici i Čagljevićima (kod Maglaja, između sela Ripna-Trepča-Kosovo), i osim toga 30.000 dirhema gotovine.²³ Do upada Eugena Savojskog vakuf je dobro funkcionirao i uvećavao svoj gotovinski iznos. Tada je očigledno pretrpio veliku devastaciju od koje se nije mogao oporaviti. Glavnica vakufa značajno je umanjena, ali više nema ni prihoda od dućana, koji su tokom okupacije stradali.

1.3.1. Kretanje sredstava Ferhad-begova vakufa

Glavnicu vakufa činilo je 30000 dirhema (akči) koje su unajmljivanjem mogle donijeti najmanje 3000 akči godišnjeg prihoda. Od zakupa dućana ostvarivan je prihod od novih 1920, i zakup zemljišta 1081 akču. Ovih nekoliko stavki, već po samom osnivanju, vakufu je moglo donijeti prihod od 6000 akči i podmiriti dobar dio rashoda vakufa. Ovome treba pridodati i prihode iz Čagljevića i Jablanice čiji porez je iznosio 996 akči.²⁴ To znači da je ovaj čifluk vakufu mogao donijeti solidan prihod. Kada se sagledaju ukupni rashodi (10080) proistječe da su se oni uklapali u dokumentirane prihode. Ostalo je, međutim, još rashoda, izdržavanje karavan-saraja, prostirke i osvjetljenja.

Glavnica vakufa početkom 17. stoljeća iznosila je 56000 akči. Nije jasno kako je došlo do ovog ipak visokog porasta, uspješnim poslovanjem ili uvakufijavanjem gotovog novca drugih lica u korist ovoga vakufa. Ako je glavnica davana pod interes (*murâbeħa*), to znači da je mogla donijeti priliv 5600 akči, zakup dućana 3800, zatim čifluci i zakup zemljišta oko 3500, što je činilo godišnji prihod vakufa od oko 13000 akči. Većina tih sredstava išla je na rashode.

Prva polovina 17. stoljeća predstavljala je „zlatno doba“ Ferhad-begova vakufa. Glavnica je 1640. godine dostigla iznos od 127.811 akči. Dakle, uvećana je za više od dva puta. Prihode vakufa činili su: dobit od glavnice 18131 (14%), zakupa dućana 3660, zakup zemljišta 1081. Vakuf je ostvarivao ukupan **prihod od 22872 akče**. Pridodat uz glavicu znači da je godišnja

22 „...kuća za putnike...“ u samom Tešnju i „...kuća sa dva komada zemlje u blizini Usore...“ 1604. godine ubilježeni su kao karavan-saraji.

23 M. Ždralović, „Medžmua Abdulkerima, tešanskog kadije“, 177.

24 TD, 157.

vakufska bruto-gotovina iznosila **150.683** akče. Odnos sredstava pokazuje mnoge zanimljivosti. Službe vezane uz samu džamiju i vakuf (imam, hatib, muallim, mujezin, mutevelija, pobirač vakufskih prihoda, kontrolor), vakuf su stajale **13380** akči. Iz ostalih troškova koji, istina, nisu tako značajni (2232 akče) vidi se da su ta sredstva ulagana na održavanje vakufa, popravak mekteba 114, prostirku džamije 90, svijeće (mukavve) 196, popravak džamijskog krova 300, hanski potok 10, popravak harema 29, administriranje 460, eksere 33, druge metalne proizvode 400). Navedenim rashodima treba pridodati i obaveze koje su sa vakufskog zemljišta po osnovu timarskog sistema pripadale spahiji (200) i porez državi (400 akči). I pored spomenutih ulaganja vakuf je ostvario višak prihoda od 7260 akči.

Kasniji uvid u sredstva vakufa govori da je on u **18. stoljeću** značajno osiromašio. Iz kontrole vakufa izvršene sredinom tog stoljeća vidi se da je glavnica vakufa u odnosu na nešto više od jednog stoljeća umanjena za više od tri puta. Iznosila je sada već skoro skromnih 36840 akči. Razloga za tako što je više. Prije svega, upad Eugena Savojskog, koji je ostavio teške posljedice u cijelom ejaletu pa i na sam Tešanj. U mnogim slučajevima se apostrofira da je razlog nestanka vakufname „okupacija“ u kojoj su stradale mnoge zadužbine. I nekretnine ovoga vakufa su u značajnoj mjeri devastirane. Svi dućani su stradali i nisu više donosili prihode vakufu. Ne spominju se više ni 2 karavan-saraja, jedan u samom gradu i jedan kod rijeke Usore.

Osim toga i drugi ratovi u prvoj polovini 18. stoljeća vođeni na tlu Bosne (1716-18, 1736-9) doprinosili su njenom ekonomskom slabljenju i propadanju vakufa. Svemu treba pridodati i malo više nemara u odnosu na vakufsku imovinu usljed čega su češći zahtjevi za kontrolom vakufa. Za vakufnamu se izričito kaže: „*Ovaj vakuf ima ovjeren Carski defter. Međutim vakufnama je prilikom opsjedanja tešanske tvrđave, usljed jake vatre iz topova izgorjela i zbog toga je nestala.*“²⁵ Pokušaj poboljšanja stanja ovog vakufa vidljiv je kroz povećanje novčane sume zavještanjem drugih lica. Sumu od 2000 akči namijenjenu za osvjetljenje džamije uvakufila je Fatima, kći Ibrahimova. Dobit na novac donosila je 4535 akči prihoda, dok su najveći prihodi vakufa u to vrijeme ostvarivani od vakufskih dobara u selima Čagljevići i Jablanica, 12821 akča. Prema tome, vakufski *prihodi* iznosili su **17.356** akči i u potpunosti su mogli pokrivati rashode u iznosu od **17040**. Dakle, na službe u funkciji ibadeta i obreda, trošeno je (imam 10, hatib 4, mujezin 5, sallahan 2, muarriif 3, muallim 2 dnevno) 9360 akči, administriranje (mutevelija, nadglednik, pobirač vakufskih prihoda) 2520, lice zaduženo za prostirku 360 i

osvjetljenje 180 akči. Suma u iznosu od 3000 akči izdvojena je i ovaj put za različite popravke.

1.3.2. Funkcije Ferhad-begove džamije

Pored osnovne namjene i aktivnosti, dakle obavljanja molitvi, vakif je funkciju vakufa postavio na znatno široj osnovi. Ustanovio je brojne službe, koje su omogućavale efikasno funkcioniranje i ostvarivanje šire društvene uloge. Pored imamske i hatibske, tu su još muallimska, mujezinska, zatim služba mutevelije i pobirača vakufskih prihoda. Vakufnamom je ustanovljeno još mnoštvo drugih aktivnosti pobožnog karaktera: učenje sure Jasin, poslije sabah-namaza, ašereta poslije podne-namaza, sure Amme poslije ikindiye, sure Mulk poslije jacijskog namaza. Vakif je predvidio nadoknadu i za onoga ko brine o podjeli novca nakon obavljenih ibadeta (djelitelju), zatim nadzorniku. Na osnovu dokumentiranih aktivnosti do kraja 16. stoljeća neke su reducirane ili potpuno ukinute, odnosno ukinuto je njihovo finansiranje iz vakufskih sredstava. Prvo, imamsku i hatibsku službu obavljalo je jedno lice, jedno lice učilo je Tebareke i Amme, ukinuto je učenje ašereta poslije podne-namaza (odnosno njegovo finansiranje), ukinuta je naknada djelitelju, pobiraču vakufskih prihoda. Dakle, sa prvobitno 12 vakufnamom ustanovljenih, početkom 17. stoljeća nalazimo dokumentirano 7 službi u okviru vakufa. To su 1. imam i hatib, 2. mujezin, 3. učač Jasina, 4. učač sura Tebareke i Amme, 5. muallim, 6. mutevelija i 7. nadzornik. Neke od njih su vjerovatno i dalje obavljane ali bez nadoknade, što je razlog da se dalje ne spominju. Budući da je iznos vakufskih sredstava bio veći nego u vrijeme uvakufljenja, nije jasno zašto je došlo do reduciranja. Vjerovatno je to bilo uvjetovano prihodima koje je vakuf ostvarivao, od zakupa dućana i zemljišta. Reduciranje nadoknada za navedene službe značajno je umanjilo izravne rashode džamije, sa 28 na 18 akči dnevno ili na godišnjem nivou sa **10080** na **6480** akči. To znači da su rashodi umanjeni za oko 36%.

Godine 1640. spominju se sljedeće službe: imam, hatib, mujezin, muallim, mutevelija, pobirač vakufskih prihoda i nadzornik. Zanimljivo je da se ovaj put u rashodima ne dokumentira učenje Kur'ana poslije namaza (Jasin, Tebareke, Amme). Očigledno su te funkcije preuzeli imam i hatib ili je ono bilo dobrovoljno.

Osim već ustaljenih, imama, hatiba, mujezina, muallima te administratora vakufa, mutevelije, nadglednika, pobirača vakufskih prihoda, sredinom 18. stoljeća džamija je dobila i neke nove profesionalne službe: učača sale, muarrifa i lice zaduženo za prostirku.

1.3.3. *Imami i hatibi Ferhad-begove džamije*

Vakufnamom je izričito određeno da džamija ima službu imama i hatiba i u tu svrhu vakif je odredio **imamu 5 a hatibu 4** dirhema. Međutim drugi izvori 16. pa i početka 17. stoljeća ne spominju imama i hatiba odvojeno. To barem privremeno znači objedinjavanje te dvije službe. Izvor s početka 17. stoljeća je eksplicitan, plaća „imama i hatiba, dnevno 5“. Dakle, jedno lice je obavljao predvođenje svih namaza, dnevnih, sedmičnih (džume) i godišnjih (bajrama). Do 1640. godine ponovo je uvedena praksa odvojenih službi imama i hatiba. Hatib je dnevno dobijao 6 akči (godišnje 2160 akči), dok je stavka za imama iznosila 12 (godišnje 4320) akči. To znači da je u tom pogledu imam bio u znatno boljoj poziciji od hatiba, što je pomalo neočekivano. Ovo povećanje vjerovatno je rezultat dobrog poslovanja vakufa, koje je evidentno u 17. stoljeću, što je ujedno i najprosperitetnije razdoblje vakufa. Vakif je takvu mogućnost ugradio u tekst vakufname. „*Vakif je uvjetovao spomenutom hatibu, njegovoj djeci i djeci njegove djece da kad god se što poveća od novca kao i prihoda od čifluka, daju kao povećanje vazife spomenutom hatibu i spomenutom mudrom imamu vazifu u iznosu od trideset dirhema, i to nakon plaćanja resuma za spomenuti čifluk kao i ono što se poveća od žetve*“.²⁶ Izgleda da su kasnije ipak pod utjecajem pogoršanja prilika, te plaće neznatno smanjene. Tako je imam u 18. stoljeću dnevno primao 10 (godišnje 3600), a hatib 4 (1800) akče. Zanimljivo je da je plaća hatiba ipak mala. Ako se uporedi sa drugim službama, onda je potpuno neočekivano da hatib ima plaću manju od mujezina za jednu akču (godišnje 360 akči), ili pak da je plaća hatiba samo za jednu akču veća od plaće muarrifa. To bi se moglo pravdati vjerovatno dodatnim angažmanom u medresi ili u nekoj drugoj službi.

Izvori vrlo rijetko spominju imena imama, ali se ipak može ukazati na nekoliko pojedinaca koji su u veoma širokom vremenskom okviru službovali u Ferhad-begovoj džamiji. *Mula Mustafa* prvi je imam Ferhad-begove džamije po njenom podizanju. Budući da se kao imam i hatib spominje i 1565. godine *Mustafa, sin Turhana*, to znači da je i tada bio na službi u ovoj džamiji.²⁷ Iz vakufname se naslućuje da je predviđeno da služba hatiba bude nasljedna. Ta odredba glasi: „...*Vakif je uvjetovao spomenutom hatibu, njegovoj djeci i djeci njegove djece*...“ Od dvojice naprijed spomenutih imama u Tešnju 1597. godine, vjerovatno je šejh Mahmud-efendija bio imam Ferhad-begove džamije.

26 M. Ždralović, „Medžmua Abdulkerima, tešanjskog kadije“, 178.

27 TD, 435.

Početakom 17. stoljeća imam ove džamije bio je *Abdulkerim*. Sredinom 17. stoljeća u Tešnju je djelovalo 6 hatiba i 12 imama. Nije, međutim, navedeno ko u kojoj džamiji obavlja hatibsku dužnost. Kao hatibi navode se: Mehmed-čelebija, Omer-efendija, Omer-hodža, Jusuf -hodža, Džafer-hodža, i Ebu Bekir-čelebija. Među spomenutima je i hatib Ferhad-begove džamije. Sljedeći poznati podatak potječe iz 1765. godine kada se kao imam Ferhad-begove džamije spominje Mustafa.²⁸ Oznajemo da je nekoliko godina kasnije (1772.) hatib Ferhad-begove džamije bio Mehmed.

1.3.4. Mutevelije Ferhad-begova vakufa

Moguće je ukazati na neka imena mutevelija, najodgovornijih službenika vakufa. Prvi mutevellija Gazi Ferhad-begovog vakufa 1559. godine bio je Mula Hasan, kojega je vakif lično imenovao za upravitelja. Atribut „munla“ ukazuje da je riječ o učenom čovjeku, vjerovatno naibu kadije Broda u Tešnju. Kasniji podaci su rijetki i tek 1775. godine znamo da je mutevelija Ferhad-begova vakufa bio Hasan.²⁹ Na samom početku 19. stoljeća (1804. g.) Osman, sin Fejzullahov, vršio je dužnost mutevelije Gazi Ferhad-begovog vakufa (džamije).³⁰

Uz devastaciju u vrijeme ratova vakuf je prolazio i kroz druge poteškoće, pokušaje uzurpacije vakufske imovine. Jednu parcelu vakufa 1765. godine pokušali su otuđiti čak i neki visoko pozicionirani službenici pokrajinske administracije, neki Tahir, katib bosanske defterhane, zatim Mustafa i Salih iz Travnika. Dotični su dva puta gubili spor na sudu. Najzad su nastojali da visoke troškove mubašira prebace na teret vakufa, što im zalaganjem mutevelije nije pošlo za rukom.³¹ Iako je u ovom slučaju mutevelija odigrao značajnu ulogu, ipak se čini se da prvi ljudi vakufa nisu uvijek pravili dobre procjene, kada je u pitanju interes vakufa. Naime, jedan od mutevelija 1786. godine sprečavao je obnovu izgorjelih dućana Ferhad-begova vakufa trojici Tešnjaka: Mustafi, Aliji i Mahmudu, sinovima Ahmedovim. Njihov otac uživao je dućane, koje prije smrti nije uspio obnoviti. Iako takvi motivi mutevelije nisu detaljno objašnjeni, čini se da su ipak išli na štetu vakufa.³²

28 MD, 85, III, 12.

29 MD, 85, III, 211.

30 MD, 85, VII, 352.

31 MD, 85, III, 12.

32 MD, 85, VI, 89.

2. VAKUFI NASTALI U 17. STOLJEĆU

2.1. Prva polovina 17. stoljeća

U 17. stoljeću u Tešnju je utemeljen veći broj novih vakufa. To govori da se Tešanj razvijao intenzivnije nego što je to slučaj u 16. stoljeću. Ono što se nameće kao prvi dojam i novina jeste pojava velikog broja novčanih vakufa. Pored već ranije spomenutih objekata i njihovih vakufa u prvoj polovini 17. stoljeća spominju se vakufi: hadži Omerov, kadije Ali-efendije, Ali-begov, Ahmed-begov, Osmana Apansuza, kadije Alaudin-efendije, hadži Nesuhov. Iz toga pregleda nije sasvim jasno ko je i u koje svrhe tačno uvakufio, osim što je naglašeno da je riječ o džamijskim vakufima. U to vrijeme Tešanj je imao četiri džamije: Sultan-Selimovu, Ferhad-begovu, Hadži Omerovu i Hadži Nesuhovu te 2 mesdžida: Sufi Oruča i Hajdar-hana. Ostaje nejasno zašto ostale džamije nisu navedene ili ih izvor ne dokumentira, što ne treba isključiti. Po iznosu visine novčanih vakufa tih 6 hatiba, mogli bi službovati u sljedećih 6 džamija: Ferhad-begovoj, Omer-begovoj, Kadije Ali-efendije, Ali-begovoj, Kadije Alaudin-efendije i Nesuhovoj.³³ To bi značilo da je u prvoj polovini 17. stoljeća moglo biti podignuto pet novih džamija u Tešnju.

Pored toga što su neki od vakifa svoja novčana sredstva uvakufili i za objekte sagrađene u 16. stoljeću, pojavljuju se i novi objekti za koje njihovi osnivači, ali i drugi pojedinci, motivirani činjenjem dobra određuju sredstva za pojedine funkcije tih objekata. Iz tog pregleda proistjecalo bi da su u prvoj polovini 17. stoljeća, sasvim pouzdano podignute *najmanje još dvije džamije*, Džamija **hadži Omera** i Džamija **hadži Nesuha**, kao i jedan *novi mesdžid* koji je podigao *Hajdar-han*. Sudeći po iznosu glavnice vakufa od 92000 akči proistječe da je džamija *hadži Omera*, poslije Ferhad-begove bila *najznačajnija*. Najveći sljedeći iznos za džamije predstavljao je hadži Nesuhov vakuf od 44000 akči, kao i Ali-begov od 43000. Ovaj Ali-beg osnivač je i medrese u Tešnju, za koju znamo da je postojala 1637. godine.³⁴ Još dva novčana vakufa imali su veće glavnice, i to: kadije Ali-efendije i drugog kadije Alaudin-efendije. Treba istaći da je novčani iznos od 52000 akči što ga je uvakufio Mustafa, sin Šabanov, u korist mekteba, bio najveća uvakufljena

33 O. Sokolović, „Kreditne prilike u Tešnju“, 126-127; O. A. Sokolović, „Tešanj prije tri stoljeća“, 168.

34 Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme Osmanske uprave*, Mostar, 1999., 241.; A. Fatić, *Tešanjaska oaza islamske duhovnosti*, 52.

suma u tu svrhu. Osim toga, poslije iznosa glavnice Ferhad-begovog i vakufa hadži Omerove džamije, po ekonomskoj snazi, predstavljao je treći vakuf u Tešnju. Njemu treba pridodati također iznos što ga je uvakufio hadži Hasan, također za obrazovanje. Ostali vakufi za mektebe znatno su manji, hadži Ali-efendije i hadži Šabana po 12000 te hadži Sulejmana 10000. Ostatak vakufa su sitni vakufi. Međutim, treba naglasiti da se među vakifima pojavljuju i četiri žene o čemu će u nastavku biti posebno riječi. Tako je već prije polovine 17. stoljeća u Tešnju funkcioniralo ukupno 34 manja ili veća novčana vakufa, čija namjena je bila različito definirana od strane vakifa. To govori da je Tešanj bio razvijeno mjesto i grad bogatih pojedinaca.

2.2. Struktura novčanih vakufa sredinom 17. stoljeća

Ukupna novčana suma akumulirana u različitim vakufima iznosila je 614833 akče. Ovisno od interesovanja, pod jednakim uvjetima davana je muškarcima i ženama, muslimanima i nemuslimanima, trgovcima, zanatlijama, poljoprivrednicima. Značaj ove sume moguće je realnije sagledati tek u komparaciji sa nekim drugim iznosima. Naturalne i novčane obaveze 21 vakufskog sela u okolici Tešnja prosječne veličine 31 domaćinstva, po osnovu poljoprivrede iznosile su 57467 akči. To znači da bi se iznos vakufskih sredstava u gotovini mogao kretati približno u vrijednosti ukupnog bruto-proizvoda tih sela.

Prema odredbama koje su vakifi ostavljali, dobit se nije mogla kretati ispod 10%. Iz proračuna se, međutim, vidi da je ponekad dostizala i 15%. To znači da su spomenuti vakufi sredinom 17. stoljeća po tom osnovu mogli da donesu prihod između 60000-90000 akči godišnje. Dakle, najmanje koliko su iznosile novčane i naturalne obaveze stanovništva 21 vakufskog sela u okolici Tešnja početkom stoljeća. Dobitak je uglavnom pokrivao troškove raznih službi, bilo da je riječ o službama neposredno uz džamije, dakle ibadete ili na službenike koji brinu o vakufima (mutevelije, nadzornike i sl.) ili materijalne troškove održavanja tih objekata, prostirku, osvjetljenje, popravke i slično. Kada se uvakufljena novčana suma sagleda u cjelini, odnosno po namjeni, dobijemo sredstava raspoređena na sljedeći način: najviše gotovine uvakufjeno je za *džamije i mesdžide*, što u predviđanju mnogih vakifa podrazumijeva i održavanje, popravke, prostirku i svjetlo. Takvih vakufa bilo je **deset**. Suma uvakufljena u tu svrhu iznosila je 419835 akči, ili 68% ukupne sume novčanih vakufa u Tešnju. Mnogo je manji interes uvakufjavanja vladao za *mektebe*, 170068 akči ili 28%. Treba imati na umu da su i troškovi

mekteba znatno manji u odnosu na džamije, koje su imale i po tri-četiri službe, a nekad se taj broj kretao i do 7. Najveća stavka za mektebe predstavljala je plaća za muallima, ali su i objekti biči lakši za održavanje.

Skoro simbolična suma, u odnosu na prethodne odnosila se na razne druge svrhe, održavanje *infrastrukture*, puteva, česmi, hana, džamije i rasvjetе, 24920 ili 4%. Pri sagledavanju ove strukture ne treba zaboraviti da su uz pojedine džamije djelovali mektebi te je dio sredstava iz cjeline velikih vakufa izdvajan za obrazovanje, kao i za održavanje i popravke. Ova struktura načinjena je na osnovu namjene definirane od strane vakifa.

2.3 Hadži Omerova džamija

Jedini spomen ove džamije nalazimo 1640. godine.³⁵ O njenom utemeljitelju nema nikakvih drugih pojedinosti. Kako se ista ne spominje u 16. niti prvih godina 17. stoljeća, to znači da je mogla nastati u drugoj ili trećoj deceniji 17. stoljeća. Zanimljivo je da je A. Handžić uopće ne spominje, dok drugi autori tek ukazuju na njeno postojanje.³⁶ Najvjerovatnije da je poslije Džamije sultana Selima i Ferhad-begove, treća džamija po redoslijedu nastanka u Tešnju. Iz visine vakufa, proistječe da je po značaju to bila druga džamija u Tešnju. Naime, njen vakuf, doduše gotovinski, nadilazio je sve druge (92000 akče) što znači da nije mnogo zaostajao ni za iznosom glavnice Ferhad-begovog vakufa. To govori da je obim njenih aktivnosti bio sadržajan, iz čega je proistjecala potreba i većih sredstava, koja su ili hadži Omer ili drugi dobrotvori namjenili za njeno funkcioniranje. Kako kasniji izvori ne spominju ovu džamiju niti njen vakuf, značilo bi da ona nije preživjela napad Eugena Savojskog. Teško da tako značajan vakuf ne bi bio spomenut u 18. stoljeću da se održao. Vjerovatno da je kasnije na njenom mjestu sagrađena neka druga džamija.

2.4. Nesuhova ili Kapa džamija

Osim konstatacije da je postojala, u literaturi se ne ukazuje na druge podatke, posebno ne na vrijeme nastanka.³⁷ Izvori je spominju već 1640. godine. Dakle, nastala je u prvoj polovini 17. stoljeća. Premda je spominju vrlo rijetko, i tih nekoliko podataka dragocjeni su za obogaćivanje spoznaja o

35 A. Sokolović, „Kreditne prilike u Tešnju“, 127.; Isti, „Tešanj prije tri stoljeća“, 168.

36 A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 42, M.H. Čeman, *Urbana antropologija Tešnja*, 75.

37 A. Handžić, *A Survey of Islamic Cultural Monuments*, 40, A. Fatić, *Tešanjska oaza islamske duhovnosti*, 42, M. H. Čeman, *Urbana antropologija Tešnja*, 73-74.

njoj. Vakufska gotovina iznosila je 44000 akči. Porušio je Savojski, a kasnije je ipak obnovljena. Ali-efendija, sin Šabanov, u njoj je 1743. godine, službovao kao imam.³⁸ Zanimljivo je da se nešto kasnije ne spominje niti džamija niti njen vakuf. Posebno je zanimljivo da ga nema spomenutoga prilikom kontrole vakufa sredinom 18. stoljeća. Izvori iz 19. stoljeća ipak potvrđuju njeno kasnije postojanje, odnosno njenu obnovu.³⁹

2.5. Džamija spahije Mehmeda

Džamija spahije Mehmeda podignuta je 1660/61. godine. Ona se spominje još jedanput znatno kasnije 1773. godine, što sugerira da je ili preživjela napad Savojskog ili je i ona poslije toga bila obnovljena.⁴⁰ Izvori ne dokumentiraju postojanje vakufskih sredstava. Ponekad se neosnovano poistovjećuje sa Nesuhovom džamijom.⁴¹

2.6. Džamija šejha Hasan-efendije

Podignuta je 1660/61. godine istovremeno kada i džamija spahije Mehmeda.⁴² Također se spominje u dokumentu o medresi iz 18. stoljeća. Osim što se vidi da je osnivač Hasan-efendije bio imam i pročelnik nekog od derviških redova, o džamiji kao i osnivaču ne zna se ništa drugo.

2.7. Vakuf džamije Ishak-bega, sina Ali-begova

Postojeća literatura uopće ne spominje ovu džamiju. Iz raspoloživog se vidi da je nastala u drugoj polovini 17. stoljeća. Ona je imala i svoj vakuf čija glavica je prvobitno iznosila 33600 akči, uvakufljena od strane osnivača džamije. Za istu je i drugi dobrotvor, Husejn Birlo uvakufio dodatnih 2400 akči, namjenivši da se iz tih sredstava finansiraju potrebe osvijetljenja džamije. Time je ukupna novčana suma vakufa iznosila 36000 akči.⁴³ Korištenje sredstava vakufa donosilo je godišnji prihod od 5040 akči. Novac su koristili uglavnom posadnici tešanske tvrđave, i to azapi (konjanici) Mustafa-aga,

38 H. Čar-Drnda, *Sidžil tešanskog kadiluka 1740-1752*, Sarajevo, 2005., 67.

39 VUMA, 18; A. Fatić, *Tešanska oaza islamske duhovnosti*, 41, M.H. Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja*, 75.

40 BOA, Kamil Kepeci Tasnifi deft. br. 2425; Ekrem Hakki Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya*, II c, 3. kitab, Istanbul, 1981., 432.

41 A. Handžić, *A Survey of Islamic Cultural Monuments*, 40, A. Fatić, *Tešanska oaza islamske duhovnosti*, 42.

42 BOA, K K Tasnifi deft. br. 2425; E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, II, 433.

43 Izvor daje zbir od 37000 premda navedene sume 33600 i 2400 daju nešto niži zbir.

Uveys-ćehaja, Husein-beg i ostali. Iz tih sredstava finansirane su sljedeće službe džamije: imam dnevno 3 akče, hatib 3, mujezin 3. Svaki od njih je, dakle, za službu dobijao po 1080 akči. Zanimljivo je da su dnevnice za svu trojicu identične. Ne iznenađuje za imama i hatiba, ali je ovdje vakif u isti rang stavio i mujezina, što je ipak pomalo neobično. Iz činjenice da je imala imama i hatiba, te mujezina, vidi se da je riječ o značajnijoj džamiji. Vjerovatno je nastala na mjestu neke od prethodnih džamija ili mesdžida koji nisu očuvani. Za rukovođenje vakufom, mutevelija hadži Hasan-efendije također je imao naknadu od jedne akče dnevno, dakle godišnje 360 akči. Iz rashoda se vidi da je uz džamiju postojao i mekteb za čijeg muallima je vakif odredio dnevno 4 akče ili 1440 godišnje.⁴⁴ Taj podatak potvrđuje da se ipak radilo o značajnijem vakufu.

2.8. Vakuf umrlog Mehmed-efendije za sahat-kulu

Nije preciznije poznato kada je ustanovljen ovaj vakuf. Smatralo se da je sahat-kula u Tešnju sagrađena 1703/1704. godine.⁴⁵ Kako su nakon Karlovačkog mira poduzeti značajni naponi na dogradnji tvrđave, podizanju tzv. donjeg dijela grada, pretpostavljalo se da bi upravo tada mogla biti sagrađena i sahat-kula. Iako veoma oskudni, i još uvijek nedovoljno precizni, nekoliko podataka dovoljno je za pomjeranje vremena nastanka u 17. stoljeće, dakle prije opsade Tešnja u vrijeme Eugena Savojskog. Za vakufnamu ovoga vakufa se izričito kaže da je nestala za vrijeme okupacije. Prema tome, i vrijeme podizanja sahat-kule treba tražiti u 17. a ne u 18. stoljeću.

Iz titule se razaznaje da je vakif bio jedan od imama u Tešnju. Glavnica zavještanog vakufa iznosila je 24.000 akči, o kojemu je brinuo mutevelija, Mustafa, sin Ibrahima Hodžića. I sam mutevelija bio je korisnik ovih sredstava, odnosno on je cjelokupan vakuf koristio pod murabehu (prirast). Kao garanciju za navedena sredstva mutevelija je založio svoju bašću. Iz iznosa godišnjeg prirasta 3600 akči proistječe da je novac davan uz prirast od 15%. Ovaj vakuf zanimljiv je iz još jednog razloga. Bio je namijenjen za održavanje sahat-kule u Tešnju. Iz prirasta vakufa finansirano je stručno lice za održavanje i opravku sahata na kuli. Dnevna plaća, u odnosu na druge službe, posebno imamsku ili hatibsku, bila je visoka, i iznosila je 10 akči.

⁴⁴ AP, STK, 223, NUBiH, RS, 832, 87.

⁴⁵ Hamdija Kreševljaković, „Sahat-kule u Bosni i Hercegovini“, *Naše starine* 4, (1957), 26; H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, II, Sarajevo, 1991., 502; Đ. Mazalić, *Tešanj*, 300.

Dakle, inkasirao je 3600 akči godišnje.⁴⁶ Tolike plaće imali su samo imami Ferhad-begove džamije.

3. VAKUFI NASTALI U 18. STOLJEĆU

3.1 Džamija hadži Alije, sina Hasanova (Tabačka)

O ovoj džamiji postoje malobrojni i uopćeni podaci sa dosta nedefiniranim vremenom nastanka. Na osnovu vakufske dokumentacije „iz 18. stoljeća“ znalo se da je ovaj objekat prvobitno podignut kao mesdžid koji je utemeljio „Amasyalu hadži Alija“, tabak porijeklom iz Amasije.⁴⁷ Kako se iz navedenog, osim naziva mesdžida i imenovanja službenika u njemu ništa drugo nije moglo razaznati, pretpostavljalo se „da je sagrađen i znatno ranije“. Iz kasnijih podataka moguće je doći do nešto preciznijih datacija. Naime, taj mesdžid nastao je početkom 18. stoljeća i do 1741. godine već je bio pretvoren u džamiju. Tada se izričito spominje kao džamija, ali bez imena. U stvari, spomenut je samo „*Hasan-efendija, imam džamije Tabhana*“.⁴⁸ Očigledno je ovaj imam bio učen i vrlo ugledna ličnost u lokalnoj sredini. Rijetke su prilike da se imami tituliraju sa „ponos imama“.⁴⁹ Dakle, ovaj objekat prvobitno je bio sagrađen kao mesdžid a kasnijom dogradnjom i adaptacijom pretvoren u džamiju. Takva praksa je već poznata i u nekim drugim slučajevima. Mala je vjerovatnoća da su u toj fazi razvitka Tešnja u jednoj mahali postojala dva sakralna objekta, dakle i mesdžid i džamija, i to sa istim imenima osnivača.

Dileme oko ove džamije djelimično rasvjetljava vakufnama napisana prema oporuci „*hadži Alije, sina Hasan-efendije*“ 17. jula 1753. godine. Vakif za džamiju ostavlja novčani vakuf u iznosu od 250 groša(?). U prisustvu „uglednih ljudi“ koji su posvjedočili oporuku koju je vakif ostavio na smrti, pisao ju je tešanjski kadija Husein. Jedan od tih uglednika je hadži Hasan-efendija sin Husein-efendije. To je, vjerovatno, imam koji se i 1741. godine spominje kao imam džamije u mahali Tabhana. To bi značilo da je bio imam neprekidno više od deset godina. Osim njega prisutni su još imam i hatib hadži Salih-efendije, sin hadži Mustafe i Ibrahim Behlilović. Iz imo-

46 AP, TS, 224-225, NUBiH, 832. Kao svjedok pojavljuje se muderris Mustafa-efendija.

47 A. Handžić, *A Survey of Islamic Cultural Monuments*, 39-40.

48 H. Čar-Drnda, *Sidžil Tešanskog kadiluka*, 53, 130.

49 H. Čar-Drnda, *Sidžil Tešanskog kadiluka*, 53.

vine izdvojeno je 250 esedi groša, da ih mutevelija preuzme i daje u zakup uz prirast od 11,5%, uz siguran zalog i čvrste jemce. Samo uz ta dva uvjeta dopušteno je novac davati na korištenje. Iz prirasta tih sredstava definirano je plaćanje imama džamije za obavljanje 5 vakata i džume, dakle imamet i hitabet dnevno po 6 čuruk akči (godišnje 2160). Ostalim službenicima, mujezinu 3 (godišnje 1080), licu koje brine o prostirci 1 (360) i muteveliji 3 (1080) čuruk akče. Ukupan rashod za službenike vakufa iznosio je 4680 akči. Ostatak prihoda, nakon podjele plaća definiran je u druge svrhe, osvjetljenje, popravku i prostirku. Višak novca određen je u dobrotvorne svrhe.

Upravljanje vakufom vakif je povjerio bližim srodnicima. Za muteveliju odredio je svoga bratića Osmana, sina hadži Hasana, a nadzor nad vakufom i njegovim funkcioniranjem vršile su vakifove odrasle kćeri Sakina i Emina.⁵⁰

U kontroli vakufa izvršenoj 1757. godine vidi se da je glavnica vakufa iznosila 60000 akči. Uz Ferhad-begov bio je to najznačajniji vakuf u Tešnju u 18. stoljeću, čak ga je u gotovinskom iznosu i nadilazio. U trenutku kontrole 24000 bilo je na posudbi kod posadnika tvrđave u Tešnju, i to Ahmed-age, dakle zapovjednika tvrđave, njegovog pomoćnika Ibrahima, Alije bajraktara i ostalih azapa (konjanika). Godišnji prirast koji je donosio vakuf iznosio je 9000 akči (dakle davan je pod 15%). Rashodi su plaća imama i hatiba 6 akči dnevno (2160), mujezina 3 (1080), lica koje brine o prostirci 1 (360), mutevelija 3 (1080). Ostatak prihoda od 4320, prema volji vakifa, utrošen je za prostirku, osvjetljenje, popravke i uređenje džamije. Te su stavke, dakle, iznosile koliko i rashodi za finansiranje pojedinih službi vakufa.⁵¹

Iz jedne predstavke upućene iz Tešnja 1772. godine, kao jedan od prvih potpisnika spominje se hatib Hadži Alijine džamije po imenu Ahmed. I to je uz hatiba Ferhad-begove džamije u to vrijeme jedini potpisnik iz reda hatiba. I to dovoljno govori o njenom statusu. Spomenuti Ahmed hatibsku dužnost obavljao je najmanje do 1780. godine.⁵²

3.2. Defterdarova džamija

Historijska literatura još uvijek nema iskristaliziran stav o ovoj džamiji. Ona se ne baš dovoljno uvjerljivo i argumentirano spominje kao „džamija Mustafa-paše, nastala prije 1640. godine“.⁵³ Njen naziv „Defterdarija“

50 AP, TS, 50-53, NUBiH, RS 832, 23.

51 APTS, 219-220, NUBiH, RS, 832, 86.

52 MD, 85 VI, 181.

53 A. Handžić, *A Survey of Islamic Cultural Monuments*, 39.

vezao se za atribute njenog obnovitelja Abdullah-paše Defterdarije-Sarajlije, bosanskog valije (1780-1785). Godina (1781), ime Abdullah-paša, posebno atribut „Defterdarija“ činili su se dovoljnim za neka rješenja o njenom nazivu. Izvori daju dovoljno razloga usljed kojih u spomenutim postavkama ipak treba nešto korigirati.

Budući da je izvori iz 17. stoljeća pod imenom Mustafa-pašina ne registriraju, njeno podizanje svakako treba pomjeriti u 18. stoljeće. U izvorima u koje je ostvaren uvid ona se spominje samo jedanput, i to 1757. godine. Nije poznato ni puno ime njenog osnivača, jer se u kontekstu vakufa spominje uvakufljenje za „*Deftedarovu džamiju*“. Budući da je spomenuta džamija imala sredstva samo jednog vakifa, moglo bi se pretpostaviti da je riječ o ne tako davno podignutoj džamiji. Iako još uvijek bez dovoljno jake argumentacije, posebno izostankom izvorne potvrde, mogla bi se postaviti hipoteza da je spomenutu džamiju podigao Ahmed, bivši kadija Tešnja. Ta se pretpostavka zasniva na činjenici da se navedeni kao kadija Tešnja spominje 1740-42. godine, u različitim varijantama, ali punog imena *Ahmed Seid Defterdarević*.⁵⁴ Premda može biti koinkidencija, u imenu oca, vrlo indikativnim se čini da je veću sumu novca za ovu džamiju uvakuflila „*Fatima, kći Ahmedova*“. Iz zavještanih sredstava potpuno je jasno da je riječ o osobi koja je pripadala višem sloju društva. Po pretpostavci, to bi mogla biti kći bivšeg kadije, koja je željela osigurati funkcioniranje zadužbine njenoga oca. U svakom slučaju, nije zanemariva povezanost Defterdarove džamije sa porodicom Defterdarevića, čiji dio je i spomenuti kadija.

Vakuf ove džamije bio je u gotovini u iznosu od 28800 akči što ga je uvakuflila „*Fatima, kći Ahmedova*“. Sredstva su bila namijenjena uglavnom za izdržavanje spomenute džamije iz dobiti koja je ostvarivana iz navedenih sredstava. Godišnja dobit iznosila je 4320 akči, što znači da je novac davan uz prirast od 15%. Ukupna novčana masa time bi dostigla 33120 akči. Iz tog prirasta, kako je vakufnamom bilo definirano, finansirane su službe imama 5 akči dnevno (godišnje 1800), hatiba 3,5 (1260), mujezina 2,5 (900). Godišnji troškovi službi su, dakle, iznosili 3960 akči, dok je ostatak od 360 akči, prema odredbi vakufname, trošen na osvjetljenje džamije. Sredstva ovakog vakufa na korištenje uzeo je poduzetnik Husein Karahodža. Nije poznato ime mutevelije ovoga vakufa. Očigledno da se radilo o značajnijoj džamiji, budući da je imala službu imama i hatiba.⁵⁵ Osim toga, po izno-

54 H. Čar-Drnda, *Sidžil Tešanskog kadiluka*, 20, 23, 33.

55 AP, TS, 220, NUBiH, RS, 832, 86.

su vakufa u gotovini sredinom 18. stoljeća tek je nešto malo zaostajala za Ferhad-begovom džamijom.

3.3. Guvanjska (Harman) ili Sejjid-Sulejmanova džamija

Uglavnom je poznatija po imenu svoga obnovitelja, Sejjida-Sulejmana, koji ju je obnovio 1863. godine. Čak se pretpostavlja da bi mogla biti identična sa džamijom spahije Mehmeda iz 1660-61 ili, možda, džamijom šejha Hasan-efendije, koja se spominje samo 1773. godine.⁵⁶ Vrijeme gradnje džamije nije poznato, osim uobičajene konstatacije da je postojala i mnogo ranije u odnosu na vrijeme obnove. Prema usmenoj tradiciji jedna je od najstarijih u Tešnju.⁵⁷ U svakom slučaju, njeno podizanje treba tražiti u prvoj polovini 18. stoljeća. Najranija vijest o džamiji u mahali Harman (Guvnu) potječe iz 1753. godine. Jedini podatak, zapravo, spominje „*Aliju, sina Jusufova, imama džemata Harman*“.⁵⁸ Nažalost, nije poznato ime džamije, prema tome ni njenog osnivača.

4. ŽENE VAKIFI U TEŠNJU

Prvi podaci o ženama vakifima datiraju iz 1640. godine. Među dobrotvorima pojavljuju se: Selima, Hasna-hatun, Emina, Habiba-hatun i Kademšah. Iako je riječ o iznosima do visine jednoga osrednjega mehra, neophodno ih je posebno istaći. Među spomenutima, najveći iznos zavještala je Emina 4800 akči dok je najniži od 2000 uvakufila Kademšah. Ostale su imale identične sume od 2400 akči. Zanimljivo je da je svaka od spomenutih svoja sredstva uvakufila u obrazovanje, za mektebe. Ovdje ćemo posebno izdvojiti i naglasiti već spomenuti vakuf **Fatime, kćeri Ahmedove**. Ovaj vakuf se prvi puta spominje 1756. godine. Ona je za Za Defterdarovu džamiju ona je uvakufila 28800 akči. Iz prihoda ovoga vakufa finansirani su osnovni rashodi spomenute džamije, imam, hatib, mujezin i osvjetljenje džamije. Dobit je u potpunosti mogla podmiriti rashode džamije.

Umi Kulsum, kći Velije, zavještala je džamiji u Lepenici 5000 akči. O ovoj džamiji zna se tek toliko da ju je sagradio „Hasan-hodža“.⁵⁹ Imam te džamije bio je Hasan, sin Hasanov, ujedno i korisnik spomenutih sredstava. Godišnji prirast bio je 750 akči, dakle murabeha je iznosila 15%, iako

56 A. Handžić, *A Survey of Islamic Cultural Monuments*, 39-40.

57 A. Fatić, *Tešanjaska oaza islamske duhovnosti*, 43-44.

58 AP, TS, 45, NUBiH, RS, 20

59 MD, 85/III, 370.

se uvijek naglašava „po najnižoj stopi od 11,5%.” Iz ovog vakufa se jasno vidi razlika u službi u gradskim i seoskim džamijama. Iako su i u Lepenici postojale odvojene službe, imama i hatiba, imam je dobijao tek nešto više od jedne akču dnevno (godišnje 400), dok je hatib nije dobijao čak ni punu akču (godišnje 350). Ovo je bio novoustanovljeni vakuf jer 1756. godine još nije imao napisanu vakufnamu.⁶⁰ Kasnije je i u ovoj džamiji, izgleda, barem privremeno reducirana broj službenika, jer se 1775. godine, Salih spominje kao „imam i hatib džamije u selu Lepenica“.⁶¹ Brzo potom, 1777. godine vidimo da u istoj ipak služe dva imama od kojih je kao drugi imam džamije Ahmed. sin Alije.⁶² Iste se godine kao imam džamije u Lepenici javlja i Derviš Hasan.⁶³

Sredinom 18. stoljeća **Fatima, kći Ibrahimova** uvakufila je 2000 akči za **Ferhad-begovu** džamiju. Ta sredstva prema njenoj želji bila su namijenjena za osvjetljenje džamije. Sredstva tog vakufa na korištenje uzeo je odobaša Semiz Ahmed.

5. MUSALLA

Nedostatak izvora ne dopušta definiranje užeg vremenskog okvira koji bi se mogao postaviti kao vrijeme ustanovljenja musalle (*namazgah*) u Tešnju. Otuda je u literaturi do sada 1537. godina postavljena kao jedan od mogućih povijesnih međaša njenog uspostavljanja.⁶⁴ Razlog takvoj dataciji jeste činjenica da je Ebu Su'ud upravo te godine u praksu uveo obavezu traženja dozvole od sultana za postavljanje musalle.⁶⁵ Druga pretpostavka je da je musalla nastala kada je formiran Ferhad-begov vakuf.⁶⁶ Međutim vakufnamom uopće nije spomenuta, vjerovatno što u to vrijeme nije bila još ni ustanovljena. Nema je ni u rashodima vakufa. Moglo ju je i neko drugo lice uvakufiti, i pridodati spomenutom vakufu.

Budući da je prvi put izvori registriraju tek 1604. godine, tada već kao vakuf džamije Ferhat-bega, to znači da je moguće odrediti i drugi međaš.

60 AP, TS, 221, NUBiH, RS, 832, 87.

61 MD 6 (85/III, 195).

62 MD 69 (85/III, 417).

63 MD, 152, (85/III, 370).

64 A. Fatić, *Tešanjaska oaza islamske duhovnosti*, 45-46.

65 Dušanka Bojanić, „Musale u balkanskom gradu“, *Islamska misao*, br. 138, XII, 1990., 38.

66 M. H. Čeman, *Urbana antropologija Tešnja*, 85.

Budući da je jedan od uvjeta „mnogobrojnost muslimanskog stanovništva“ onda bi njeno ustanovljenje trebalo pomjerati u drugu polovinu 16. stoljeća, čak i kraj, a nikako u sredinu. Sakralni kapaciteti do 1565. godine u potpunosti su mogli zadovoljiti potrebe grada. Naime, do sredine 16. stoljeća Tešanj je još uvijek maleno mjesto, veličine većeg sela, sa 65 domaćinstava. Ako k tomu dodamo još i da u tim domaćinstvima ima 27 nemuslimanskih, onda se ponuđeno teško može prihvatiti kao vrijeme uspostavljanja. Situacija nije bolja ni u okolici Tešnja. Kako je već 1559. godine završena gradnja Ferhad-begove džamije, čini se da čak i nakon toga ona ne bi mogla biti brzo ustanovljena. Ferhad-begova džamija sa džamijom u tvrđavi, te još jednim mesdžidom, mogla je još uvijek zadovoljiti potrebe grada, čak i uže okolice. Posebno što je Tešanj još 1565. godine relativno mala kasaba, sa 159 domaćinstava. Kako se Tešanj krajem 16. stoljeća približio broju od 300 domaćinstava, a sakralni kapaciteti ostali na ranijem nivou, očito da oni nisu mogli zadovoljiti navedene potrebe, te je musalla predstavljala veoma praktično rješenje. Posebno što je već i u okolici Tešnja, posebno užoj, većinom muslimansko stanovništvo. Zato bi, s obzirom na navedene okolnosti, vrijeme ustanovljenja trebalo tražiti na samom kraju 16. stoljeća. Naime, ne spominje se u vakufnami 1559. godine, što bi moralo biti naglašeno, ali se spominje 1604. godine. Iz istog vakufa, i to gotovine, izdvaja se nedefinirana suma za održavanje „musalle“.

6. MEKTEBI

Pretpostavka da su u Tešnju mektebi postojali uz džamiju Selimiju (tvrđavsku), mesdžid Sufi Oruča, kao i uz sve kasnije podignute džamije, bilo u okviru samih džamija a kasnije separatno, kao zasebni objekti, treba doživjeti stanovitu korekciju. Tvrđavska džamija što zbog svoga položaja što namjene teško da je mogla imati mekteb, niti po njenom osnivanju niti kasnije. Uz mesdžid Sufi Oruča već je moguće da je funkcionirao neki oblik obrazovanja, kao što je to uspostavljeno i uz Ferhad-begovu džamiju. Sadržaj vakufname jasno definira jednu obrazovnu ustanovu „kuću koja je u blizini spomenute džamije (medresu) za ljude i djecu koji se žele podučavati Kuranu“. Prema tome nije riječ o medresi i o mektebu.⁶⁷ U to vrijeme medrese nisu funkcionirale ni u mnogo razvijenijim mjestima, Zenici, Travniku i sl.

67 M.H. Ćeman, *Urbana antropologija Tešnja*, 91.

To je posebno teško opravdati ako u rashodima vakufa imamo samo stavku „dva dirhema za učitelja djece“. ⁶⁸ Ovdje nalazimo dvije važne indikacije koje idu u prilog tome da je riječ samo o mektebu. Da je riječ o dvije ustanove morala bi se pojaviti dva lica, i druga indikacija visina plaće predviđena za učitelja, dva dirhema. Muderrisi bi morali biti bolje nagrađeni, barem u visini 4 dirhema. Dalje, specifikacija rashoda 1604. godine također spominje samo muallima, i opet uz dvije akče nadoknade dnevno. To znači da još uvijek funkcionira samo jedna ustanova, i to mekteb.

Koliko je doista bilo mekteba teško je je decidirano reći. Jedini koji je spominje imenom jeste mekteb Ferhad-bega. No pitanje obrazovanja u Tešnju treba promatrati, ne samo kroz broj džamija nego i kroz jedan drugi aspekt. Naime, ne računajući već poznati Ferhad-begov mekteb, vakufska sredstva za mektebe u Tešnju iznosila su 170068 akči. Čak 18 dobrotvora svoja novčana sredstva namijenilo je u te svrhe, među kojima i četiri žene. Neki su se među njima ipak izdvajali i to: Mustafa, sin Šabana 52000, Hasan 27000, Šaban 12000, h. Ali-efendija 12000, hadži Sulejman 10000, hadži Mehmed 10000. i drugi. Čini se ipak da bi najrealnija procjena broja mekteba bila broj učitelja (muallima ili hodža). Njih je spomenuto 6, i to: Mustafa-hodža, Ahmet-hodža iz Kaloševića, Abdulmumin, Osman, Ibrahim i Husejn iz Piljužića. ⁶⁹ Broj mekteba nije nužno vezan za broj džamija, jer su vakifi mogli osnivati mektebe neovisno od džamija ili mesdžida. Izvori ih rijetko dokumentiraju te su rijetki oni koje možemo poimenično navesti.

U ranije ustanovljene mektebe, čije ime osnivača znamo, ubraja se mekteb u kompleksu džamije **Ishak-bega, sina Ali-begova**. Već smo za ovaj vakuf, dakle džamiju, istakli da je nastao u drugoj polovini 17. stoljeća, prema tome i mekteb. Plaća muallima ovog mekteba iznosila je dnevno 4 akče (godišnje 1440). ⁷⁰

U selu **Komušina** postojao je mekteb koji je podigao **Ismail-ćehaja**. Nije poznato kada je podignut, ali se spominje 1756. godine. Osim objekta, vakif je uvakufio 12000 akči iz čijeg prihoda će se finansirati muallim ovoga mekteba. Sredstva u zakup uzeo je mutevellija vakufa. ⁷¹

Ključne riječi: vakufi, Tešanj, novčani vakufi, sakralni objekti.

68 M. Ždralović, „Medžmua Abdulkerima, tešanjskog kadije“, 177.

69 O. A. Sokolović, „Tešanj prije tri stoljeća“, 168.

70 AP, TS 223, NUBiH, RS, 832, 87.

71 AP, STK, 220, NUBiH, RS 832, 86.

*Summary**Waqf* of the town of Tešanj
(With special emphasize on money based waqf)

The town of Tešanj belongs to the type of town which was developed in Oriental-Islamic style with recognizable elements of urban structure and sacral architecture thanks to the endowments (*waqfs*). Despite very turbulent period through which town has passed, it has preserved many feature of those times.

This work is an attempt to redefine already existing claims in literature about some well known endowers (*waqfs*) in town of Tešanj. Based on newly discovered primary sources it is possible to prove a new time of establishment of these *waqfs* and also closely look at their functioning during centuries of the Ottoman reign. It has been proven that certain number of *waqf* was not yet recorded in literature. Special attention is given to the money-based *waqf*, their role in up keeping of functioning of some endowments. Analysis of money amounts shows that they had very wide social importance in town. First of all is, cash money from the endowment (*waqf*) in town of Tešanj was very respectable, it was given under same conditions to men and women, Muslims and non Muslims. In this work we have tried to follow functioning of some *waqfs*, its services, changes which appeared during their functioning. Our intention was to pay attention to a new waqf as well, regardless whether they were sacral, educational or other objects or money-based *waqf*.